

گاهنگاری سفال مینایی براساس نمونه‌های کتیبه‌دار*

ملیکا یزدانی^{۱*}، حسین احمدی^۲، سید محمدامین امامی^۳، مهناز عبدالله خان گرچی^۴

^۱ دانشجوی دکتری مرمت آثار تاریخی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

^۲ دانشیار دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.

^۳ استادیار دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران

^۴ استادیار موزه ملی ایران، تهران، ایران

(تاریخ دریافت مقاله: ۹۳/۰۸/۳، تاریخ پذیرش نهایی: ۹۳/۱۰/۱۴)

چکیده

در دوره میانی اسلام در ایران، مینا، یک اصطلاح کلی برای لعاب روی فلز، شیشه و سفال بود اما در دوره معاصر، مینایی به گروه خاصی از سرامیک، با نقاشی رولعابی و تزیینات پیکره‌ای، هندسی و گیاهی اشاره دارد که در بسیاری موارد به کتیبه‌هایی مزین بوده و با طلا نیز آراسته شده است. این سفالینه‌های کتیبه‌دار، جایگاهی برای پیوند دو هنر سفالگری و خوشنویسی است و نشان می‌دهد علاوه بر اینکه خوشنویسی در تزیین سفالینه‌ها حضور یافته، بلکه بستر مناسبی برای انتقال مفاهیم نیز بوده است. کتیبه‌های رقم‌دار روی ظروف مینایی، این آثار را به اسناد با ارزش تصویری در هنر ایران بدل کرده است. با استناد به این تاریخ‌ها و رقم‌ها، می‌توان محدوده زمانی تولید مینایی را تخمین زد و صنعتگران فعال در این صنعت را شناسایی کرد. هدف این پژوهش، گاهنگاری سفال مینایی براساس نمونه‌های دارای تاریخ و رقم است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد، تولید این محصولات بین سال‌های ۵۷۵ و ۶۱۶ هـ ق بوده است. القاب و کنیه سازندگان نیز، مرکز اصلی تولید مینایی را شهر کاشان نشان می‌دهد. علاوه بر این، با استناد به رقم‌های نگاشته شده می‌توان شاخص‌ترین صنعتگر مینایی را ابوزید کاشانی دانست. این پژوهش مبتنی بر شیوه توصیفی-تحلیلی است که با استفاده از اسناد و منابع کتابخانه‌ای و مطالعات تصویری سفال‌های مینایی انجام شده است.

واژه‌های کلیدی

سفال مینایی، دوره میانی اسلامی، سفالینه‌نگاری، کتیبه‌نگاری، ابوزید کاشانی.

*مقاله حاضر مستخرج از رساله دکتری در حال انجام نگارنده اول با عنوان: «شناخت فناوری سفال مینایی بر اساس داده‌های تکنولوژیک و متون تاریخی» است.
**نویسنده مسئول: تلفن: ۰۹۱۳۳۲۶۴۴۹۸، شماره: ۰۳۱۳ - ۶۲۵۶۰۱۸، E-mail: yazdani101@yahoo.com

مقدمه

ماندگار تولید کردند که امروز در حیطه تاریخ سفال و نقاشی دوره اسلامی به عنوان اسناد معتبر و با ارزش تاریخی مطرح می‌شود (Blair, 2008, 167-168). واتسون در مقاله "اسناد مینایی و کاسه‌های ابوزید"^۳ به معرفی تعدادی از آثار مینایی تاریخ‌دار با امضای ابوزید پرداخته و ابوزید را تنها کسی می‌داند که در دو صنعت مینایی و زرین فام مهارت بالایی داشته و آثار خود را با عناوین ساخته شده توسط...، کاتب، شاعر و نگارگر ثبت کرده‌است (Watson, 1982, 169-179).

خوانش کتیبه‌های روی سفال‌ها، از اهمیت بالایی برخوردار است. پژوهشگرانی همچون پوپ، واتسون، گرابر و بلر، تحقیقات متعددی را در این زمینه انجام داده‌اند. آنها با بهره‌گرفتن از استادان کتیبه‌خوان ایرانی، گام بزرگی را در زمینه شناخت تاریخ هنر و هنرمندان در دوره مینایی اسلام در ایران برداشته‌اند.^۴ این کتیبه‌ها همچون سندی گویا، اطلاعات مفید تاریخی، اجتماعی و فرهنگی را در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهد. این مضامین را می‌توان در بخش‌های زیر دسته‌بندی کرد:

ا. اطلاعات در مورد سازنده اثر، سفالینه‌نگار، نگارنده کتیبه‌ها و سراینده اشعار.

ب. تاریخ ساخت اثر.

ت. کتیبه‌هایی با مضامین مرتبط با تصاویر نقش شده روی سفال‌ها.

ث. نام و القاب منسوب به صاحب شی، سفارش دهنده و یا شخصی که اثر به او هدیه شده است.

ج. توجه و علاقمندی سازندگان سفال مینایی به موضوعات نگارشی خاص.

باید توجه داشت که شیوه‌های متعددی در زمینه شناخت تاریخی سفال‌های مینایی می‌تواند مورد استفاده قرار گیرد. از آن جمله "آنالیز مواد و سالیابی"، "مقایسه تطبیقی شیوه‌های نقاشی" و "متون و تاریخ‌های درج شده روی آثار" را می‌توان نام برد. در این پژوهش محدوده تاریخی سفال مینایی براساس تاریخ‌ها و رقم‌های موجود بر آثار مینایی بررسی شده‌است. با بررسی نگارندگان مشخص شد که تاکنون، کامل‌ترین پژوهش در زمینه تاریخچه سفال مینایی توسط واتسون با محوریت شناخت ابوزید کاشانی و معرفی تعدادی از سفال‌های مینایی ساخت وی که دارای تاریخ بوده، انجام شده است. با این وجود، سفال‌های مینایی موجود تاریخ‌دار و رقم‌دار در یک منبع جامع گردآوری نشده‌است و از آنجا که نپرداختن به سفال مینایی بویژه از جنبه تاریخی، فقدان بزرگی را در مورد تاریخ سرامیک ایران و همچنین نقاشی اسلامی این دوره (در بستری متفاوت از کاغذ و روی زمینه سفال مینایی) به وجود آورده‌است، پژوهش حاضر، یکی از نخستین مواردی است که به بحث و تحقیق پیرامون شناخت این آثار همراه با تجزیه و تحلیل مضامین تاریخی کتیبه‌ها می‌پردازد. مهم‌ترین هدف در این رویکرد، تاریخ‌گذاری و شناخت هنرمندان فعال در صنعت سفال مینایی براساس کتیبه‌ها است.

در اواخر قرن ۶ هـ.ق با تلاش سفالگران ایرانی، علاوه بر ابداع و گسترش شیوه‌های جدید فنی و تزئین سفال‌های لعابدار از قبیل مینایی و زرین‌فام، کتیبه‌نگاری نیز بر سفالینه‌نگاری^۱ افزوده شد و به عنوان صنعت تکمیلی در سفال دوره اسلامی مطرح گردید. نگارش کتیبه در این دوره که احتمالاً بازتابی از کتیبه‌نگاری روی سفال‌های دوره سامانی در دو سده قبل از آن بوده‌است، تا دیر زمان، یکی از موضوعات مورد توجه گرابر بود. وی این مسأله را مطرح کرد که گرچه نقوش و نوشته‌های ظروف سفالی که در دوران سامانیان در شرق ایران و ماوراءالنهر ساخته می‌شد، نوعی سرگرمی روشنفکرانه بوده اما در دوره مینایی از نظر مفهومی، کاربردی گسترده‌تر یافته است (بلر، ۱۳۹۱، ۴۰۴). او یا پانکار اوغلو معتقد است که متن نگاشته شده بر این سفال‌ها برگرفته از مضمون‌هایی چون دانش، بخشش و سلوک پرهیزگانه است که با مضامینی همچون کلمات قصار، ضرب‌المثل، دعا یا طلب آموزش و سلامتی برای صاحب ظرف همراه است (بلر، ۱۳۹۱، ۴۰۴)؛ (Pancaroglu, 2007, 155).

دویست و پنجاه سال پس از سامانیان، یعنی در اواخر دوره سلجوقی و اوایل خوارزمشاهی، نگارش کتیبه به عنوان یک گرایش هنری متمایز به‌کار رفته و ظاهراً بسیار مورد توجه سفالینه‌نگاران قرار گرفته‌است. با این تفاوت که محتوای کتیبه‌ها دچار تغییر گشته و از اندرزها و کلمات قصار به شعرهای عاشقانه و رباعیاتی تبدیل شده که در برخی موارد از ذهن نگارنده کتیبه و سفالگر سرچشمه گرفته است (Blair, 2008, 167-168).

یکی از گونه‌های مهم سفال‌های کتیبه‌دار در دوره مینایی اسلامی، سفال‌های مینایی هستند. برن‌استد بر این عقیده است که سفال مینایی دارای کیفیت بسیار مطلوب تزئینی - تجملی بوده و نشانی از تحولی بزرگ در صنعت سرامیک‌سازی در دوران مینایی اسلامی از لحاظ کاربرد ترکیبات جدید "گل سنگی"^۲، برای بدنه و شیوه نقاشی و نگارش روی سفال در ایران محسوب می‌شود (Bernsted, 2003, 44-45).

سفال‌های مینایی، نه تنها از نظر مطالعه روی تاریخچه سفال اسلامی و روند پیشرفت آن می‌تواند اطلاعات زیادی را ارایه دهد، بلکه در نبود اسناد مصور کافی در دوره سلجوقی و خوارزمشاهی، تصویری گویا از چگونگی نگارگری ایران آن زمان را که بسیار نادر نیز هست، در اختیار قرار می‌دهد (پاکباز، ۱۳۷۹، ۵۵)؛ (Watson, 1982, 170).

کتیبه‌های نگاشته شده روی ظروف مینایی، یا دورتادور دیواره داخلی و خارجی ظروف نوشته می‌شدند و یا در زیر تصاویر در داخل ظرف نقش می‌بستند. کتیبه‌های سفال‌های مینایی و زرین‌فام، نقش مهم‌تری را نسبت به کتیبه‌های سفال‌های سامانی از لحاظ اهمیت تاریخی و اجتماعی و انتقال فرهنگی به عهده داشتند. سفالینه‌نگاران با نگارش نام هنرمند و تاریخ خلق اثر، گامی بزرگ در تاریخ هنر اسلامی برداشته و آثاری

سفال مینایی

می‌رود (Smith et al, 2001, 9; Bernsted, 2003, 44). ابوالقاسم عبدالله بن محمد بن علی بن ابی‌طاهر، مورخ دربار ایلخانیان و یکی از نوادگان مشهور سفالگر اهل کاشان، در انتهای رساله عرایس الجواهر و نفایس الاطایب (۷۰۰ هـ.ق)، در مقاله‌ای تحت عنوان "در معرفت صنعت کاشیگری"، توضیحاتی در خصوص برخی از روش‌های تولید کاشی و سفال من جمله زرین‌فام و مینایی نگاشته است و برای نخستین بار، واژه هفت‌رنگ را منحصر برای گونه‌ای از سفال دوره مینایی اسلامی که امروزه سفال مینایی نامیده می‌شود، به کار گرفته است (کاشانی، ۱۳۸۶، ۳۳۹).^۶ از دیدگاه وینتر، اصطلاح سفال مینایی در جایگاه امروزی آن، توسط مجموعه‌داران آثار تاریخی، منحصر به نوعی از سرامیک‌های رولعابی (نقاشی روی لعاب سفید یا فیروزه‌ای) ساخته شده در ایران پیش از مغول نسبت داده شده است (Winter et al, 2011, 115). این گونه سفال، در بسیاری موارد، شامل کتیبه‌هایی بر روی سطوح داخلی و یا خارجی است که در انواع مختلف آثار از جمله، کاسه، بشقاب، ابریق، فنجان، پارچ، جای دوات و به‌ندرت کاشی مشاهده می‌شود. با توجه به جدول ۱، سفالگران پیش از همه ساخت کاسه، قندح و بشقاب را ترجیح می‌دادند که می‌توان دلیل آن را، هموار بودن این سطوح برای ایجاد بستری مناسب برای آزمودن رنگ‌های متنوع نقاشی و نگارش متون دانست.

پژوهشگران استدلال می‌کنند که سبک و تصاویر سفال‌های مینایی (تصویر ۱)، منعکس‌کننده هنر نگارگری و الهام گرفته از نسخ خطی اسلامی (تصویر ۲) و حتی نقاشی دیواری (تصویر ۳) آن دوره نیز هست که امروز نشانه‌ها؛ و شواهد زیادی از آن را در اختیار نداریم (Grube, 1976, 196)؛ (پاکباز، ۱۳۷۹، ۵۵). این احتمال وجود دارد که سفالینه‌نگاران و کتیبه‌نگاران روی سفال‌ها، طراحان و نگارگران نسخ خطی باشند که ظروف را



تصویر ۳- بخشی از دیوارنگاره، ایران، دوره سلجوقی، موزه متروپولیتن. ماخذ: (<http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/>) (search/451081)

مینا در فارسی میانه به معنای مینوک (امور معنوی و آسمانی) در مقابل گیتگ (امور مادی و زمینی) و در مفهوم زمرد است. دهخدا، واژه مینایی^۵ را منسوب به مینا و کنایه از لاجوردی یا سبزگون دانسته است (دهخدا، ۱۳۳۴، ۲۲۰۱۱). از دیدگاه آقاوگلو، واژه مینا در زمینه مذهب، جهان‌بینی، ادبیات و هنر اسلامی کاربرد وسیعی داشته است. از منظر وی، مینا در دوران اسلامی، معادل واژه کلی لعاب روی سفال، شیشه و فلز است (Aga-Oglu, 1946, 241&245). در متون تخصصی و هنر اسلامی نیز مینایی اصطلاحی است که برای نوعی از سفال، شیشه و فلز که روی آن تزیین و لعابکاری شده باشد، به کار



تصویر ۱- کاسه مینایی، ایران، احتمالاً کاشان، قطر دهانه: ۲۱/۴، بنیاد هنر اسلامی دوریس دوک. ماخذ: (<http://shangrilahawaii.org/Islamic-Art-at-Shangri-La/Search-The-Collection>)



تصویر ۲- بخشی از نگاره ورقه و گلشاه، مکتب سلجوقی، کتابخانه موزه توپقاپی استانبول-ترکیه. ماخذ: (<http://topkapisarayi.gov.tr/en/collection?page=1>)

به منزله‌ی شاهکاری از نگارگری در آن دوران تبدیل کرده‌اند. براساس کتیبه‌ها و پسوند نام و القاب سازندگان، کاشان به عنوان قابل‌استنادترین محل برای تولید مینایی، مورد توجه پژوهشگران قرار گرفته‌است. البته سه مرکز مورد تأیید پژوهشگران که در ساخت مینایی شهرت جهانی داشته‌اند، کاشان، ری و ساوه هستند (کامبخش فرد، ۱۳۸۹، ۴۶۴)؛ (Pope, 1938, 1596-1597).

تاریخ‌گذاری سفال مینایی براساس نمونه‌های کتیبه‌دار

تاریخ‌های درج شده روی آثار زرین‌فام و مینایی، گویای این است که در دوره سلجوقی و خوارزمشاهی، هنرمندان به ثبت و نگارش نام خود و تاریخ خلق اثر بسیار اهمیت داده‌اند که این امر پایه‌گذار تحولی بزرگ در هنر اسلامی ایرانی محسوب می‌شود. گرچه براساس تاریخ‌های نگاشته شده روی سفال‌های مینایی، استفاده از فن مینایی، بازه زمانی نسبتاً کوتاهی را شامل می‌شود اما در نبود اسناد مصور کافی در دوره میانی، مینایی، تصویری گویا از چگونگی نگارگری آن زمان ارائه می‌نماید که بسیار در خور توجه است (Watson, 1982, 170).

ویت که از نخستین محققان در زمینه تاریخ‌گذاری روی سفال مینایی بوده است، سه ظرف مینایی را با تاریخ‌های ۵۷۵ هـ.ق (جدول ۱، شماره ۱)، ۵۸۷ هـ.ق (جدول ۱، شماره ۱) و ۶۰۶ هـ.ق (جدول ۱، شماره ۱۳) معرفی کرده اما تصویری را از این آثار ارائه نداده‌است (کریمی و کیانی، ۱۳۶۴، ۵۸). پوپ یک ظرف با تاریخ ۵۸۲ (جدول ۱، شماره ۴) و یک ظرف با تاریخ ۵۸۳ (جدول ۱، شماره ۱۰) را معرفی کرده‌است (پوپ، ۱۳۸۷، ۱۸۵۷).

واتسون، به معرفی هشت شی و قطعه مینایی می‌پردازد که متعلق به سال‌های ۵۷۶ (جدول ۱، شماره ۲) (موزه هنر اسلامی قاهره)، ۵۸۲ (جدول ۱، شماره ۳) (مجموعه بهرامی)، ۵۸۲ و ۵۸۳ (جدول ۱، شماره ۵/۴) (موزه متروپولیتن)، ۵۸۳ (جدول ۱، شماره ۶) (موزه بریتانیا)، ۵۸۳ (جدول ۱، شماره ۷) (موزه لاکما)، ۵۸۳ (مجموعه اینجوجیان^۷) (جدول ۱، شماره ۸)، ۶۰۴ است. نمونه بعدی که واتسون و پوپ معرفی می‌کنند، با ۱۳ سال تأخیر، تاریخ ۶۱۶ هـ.ق (جدول ۱، شماره ۱۴) (مجموعه موسا) بر روی آن مشاهده می‌شود (Watson, 1982, 178-180).

توحیدی، کاسه موجود در موزه آبگینه را با تاریخ ۵۸۳ هـ.ق معرفی کرده‌است (جدول ۱، شماره ۹) (توحیدی، ۱۳۷۹، ۳۷۶). کاسه‌ای مینایی با تاریخ ۶۰۴ هـ.ق نیز در موزه ایران باستان نگهداری می‌شود (نگارندگان) (جدول ۱، شماره ۱۲). هالد، قدح معروف به "صحنه نبرد"^۸ موجود در گالری فریر را معرفی می‌کند که گرچه دارای رقم نیست، اما براساس تجزیه و تحلیل موضوعی تصاویر آن، تاریخ تقریبی پس از ۶۲۴ هـ.ق برای آن تخمین زده شده‌است (جدول ۱، شماره ۱۵) (Holod, 2012, 224).

نمونه‌ای با تاریخ ۶۴۰ هـ.ق (جدول ۱، شماره ۱۶) نیز توسط لین و پوپ معرفی شده که البته مورد تأیید قرار نگرفته

است (Pope, 1936, 145; Lane, 1947, 42).^۹ بخش انتهایی رساله *عرایس الجواهر و نفایس الاطایب*، در مورد فن زرین‌فام، زیرلعابی و مینایی نگاشته‌شده و با متن زیر به پایان می‌رسد:

«...و لون^{۱۰} "سفیدآب رصاص"^{۱۱} به آبگینه‌ی^{۱۲} محلول و سیاهی را به "مزد"^{۱۳} به آبگینه آمیخته و زردی را به "توفال حدید"^{۱۴} محلول نقش کنند و هر یک را در "غلاف سفالین"^{۱۵} در "تنور طلی"^{۱۶} نهند که برای این کار ساخته باشند... و اگر آلات هفت رنگ خواهند که در این زمان مندرس^{۱۷} است. والله اعلم بالصواب» (کاشانی، ۱۳۸۶، ۳۴۷).

این متن شرح بخشی از تکنولوژی رنگ در سفال مینایی را نشان داده و علاوه بر آن، از انتهای آن اینگونه برداشت می‌شود که، در زمان نگارش این سند تاریخی (۱۳۰۱ م-۷۰۰ هـ.ق)، محصولات هفت رنگ (مینایی)، دیگر ساخته نمی‌شده‌اند. البته این تاریخ تقریباً با آخرین نمونه‌ی تاریخ‌دار معرفی شده، حدوداً ۶۰ سال تفاوت دارد ولی می‌توان اینگونه استنباط کرد که، "مینایی" سال‌ها قبل از ۷۰۰ هـ.ق از رونق افتاده و بدین دلیل کاشانی از واژه مندرس استفاده کرده‌است.

براساس تاریخ‌های مزبور، سفال مینایی در دوره کوتاه تقریباً ۴۰ ساله شکل‌گیری تا افول، در مقایسه با سفال زرین‌فام (که بالغ بر ۲۰۰ سال به فعالیت خود ادامه داده‌است)، تعداد محدودتری را شامل می‌شود. بنابراین، میزان اطلاعات اسنادی آن برپایه تاریخ و نام سفالگر در مقایسه با زرین‌فام بسیار ناچیز است) در عین حال به عقیده آرتور لین، به سبب تنوع بالای رنگی در سفال مینایی، جاعلان آثار تاریخی به سادگی اینگونه آثار نفیس را تقلید کرده و یا حتی آثار اصلی را با تاریخ‌های جعلی می‌آراستند تا بر بهای آنها تا چندین برابر بیفزایند (Lane, 1947, 42). گرچه این تاریخ‌های جعلی قابل‌تعمیم به تمامی نمونه‌ها نیست، اما از دیدگاه دلاپروس، تنها با اتکا به تصاویر ظروف، تشخیص بخش‌های الحاقی در اثر تاریخی یا قسمت‌های مرمت‌شده امکان‌پذیر نیست چرا که برخی تاریخ‌های نگاشته‌شده روی ظروف مینایی، در بخش‌های مرمتی مشاهده می‌شود و نمی‌توان در مورد اصالت آن با اطمینان اظهار نظر کرد (De Lapérouse et al, 2007, 114).

از دیدگاه میسون، با وجودی که شکل ظروف و نقوش مینایی، حکایت از یک رابطه تصویری قوی با زرین‌فام سبک کاشان از نظر مکان و زمان شکل‌گیری دارد، ممکن است خواندن تاریخ‌های مذکور با خطا نیز همراه بوده باشد (Mason, 2004, 131). به نظر وی، احتمال اینکه همه‌ی سفال‌های مینایی در ۳۰ سال پایانی قرن ۶ هـ.ق (AD 1175-1200) در کاشان تولید شده باشند نیز زیاد است (Mason, 1997, 41). با این وجود، ون و پلارد بر این نظرند که، تولید محصولات مینایی همزمان با حمله مغولان به ایران در دهه ۱۲۲۰ میلادی کاهش یافته ولی باز هم متوقف نشده است. (Wen, Pollard, 2014, 2)

در جدول ۱، نمونه‌های تاریخ‌داری که تاکنون توسط پژوهشگران مورد خوانش و تأیید قرار گرفته، به اجمال آورده شده است.

جدول ۱- سفال‌های مینایی تاریخ‌دار.

شماره	نوع	مکان نگهداری	ارتفاع*قطر دهانه (cm)	تاریخ (هـ.ق)	نام سازنده	تصویر
۱	-	منتشر نشده	-	۵۷۵	-	-
۲	کاسه	موزه هنر اسلامی قاهره	-	۵۷۶	-	
						
۳	کاسه	مجموعه بهرامی	-	شوال ۵۸۲	ابوزید کاشانی	
						
۴	کاسه	موزه متروپولیتن	۲۱,۶*۸,۱	۴ محرم ۵۸۲	ابوزید کاشانی	
						
۵	کاسه	موزه متروپولیتن	۲۱,۶*۹,۲	محرم ۵۸۳	ابوزید کاشانی	
						
۶	کاسه	موزه بریتانیا	۲۱,۱*۹,۸	۵۸۳	ابوزید کاشانی	
						
۷	کاسه	موزه لاکما	۲۱,۳*۸,۶	محرم ۵۸۳	احتمالاً ابوزید کاشانی	
۸	کاسه	مجموعه اینجوجیان	-	۵۸۳	ابوزید کاشانی	

جدول ۱- سفال‌های مینایی تاریخ‌دار.

	احتمالاً ابوزید کاشانی	محرم ۵۸۳	۲۱,۹	موزه آپگینه	کاسه	۹
	احتمالاً ابوزید کاشانی	محرم ۵۸۳	۲۱,۶	مجموعه آلن بالچ	کاسه	۱۰
-	-	۵۸۷	-	منتشر نشده	-	۱۱
	-	شوال ۶۰۴	-	موزه ایران باستان	کاسه	۱۲
	-	-	-	-		
منتشر نشده	-	۶۰۶	-	منتشر نشده	-	۱۳
تصویر	نام سازنده	تاریخ (هـ.ق)	ارتفاع*قطر دهانه (cm)	مکان نگهداری	نوع	شماره
	احتمالاً ابوزید	صفر ۶۱۶	۱۷,۳	مجموعه موسا	کاسه	۱۴
	-	-	-	-		
	-	احتمالاً بعد از سال ۶۲۴ (صحنه جنگ جلال‌الدین خوارزمشاه)	۴۷,۸	گالری فریر	قدح	۱۵
	-	۶۴۰	-	ویکتوریا و آلبرت	کاسه	۱۶

۱.۱. پدیدآوردگان سفال مینایی بر اساس متن کتیبه‌ها

برداشت کرد که کار و وظیفه هنرمند، ساختن شی، نگارگری، کتابت و یا سرایش اشعار بوده که با عناوینی چون؛ قائله، کاتبه، عمّله، صنّعه نگارش شده‌است، اما متأسفانه در برخی نمونه‌ها، این وظیفه بیان نشده و نمی‌توان نام صنعتگر را از صاحب و یا سفارش‌دهنده شی تفکیک کرد.

نام ۱۰ هنرمندی که تاکنون بر روی سفال مینایی مورد خوانش قرار گرفته در جدول ۲ ارائه شده است:

ابوزید کاشانی^{۱۸} (جدول ۲، شماره ۱) (جدول ۱، شماره‌های ۸/۶/۵/۴/۳)، محمدبن ابوالحسن المقری (جدول ۲، شماره ۲)، ابوطاهر حسین (جدول ۲، شماره ۳)، برهان کاشانی (جدول ۲، شماره ۴)، عبداللطیف (جدول ۲، شماره ۵)، علی بن یوسف (جدول ۲، شماره ۶)، قاسم امیرالمومنین (جدول ۲، شماره ۷)، فخرالدین (جدول ۲، شماره ۸)، حسین (جدول ۲، شماره ۹) و جمال‌الدین (جدول ۲، شماره ۱۰).

از دیدگاه واتسون، ظاهراً علت قابل تشخیصی در مورد پدیدارشدن نام یک سفالگر روی سفال وجود ندارد و احتمالاً تصمیم‌گیری در مورد افزودن تاریخ و امضا به این دلیل از اهمیت برخوردار نبوده که تنها فضای باقیمانده در انتهای کتیبه‌ها پر شود یا از لحاظ زیبایی بصری، تصویر را متناسب و پرشده با متن نشان دهد؛ زیرا در برخی مواقع، رقم‌ها در ابتدا یا میان متن مشاهده می‌شوند. از سویی دیگر، دلیل آن به‌طور قطع، مهارت استادکار هم نیست زیرا آثار نسبتاً معمولی در برخی موارد امضا شده در حالیکه شاهکارهای زیادی بدون رقم و تاریخ هستند (واتسون، ۱۳۸۲، ۱۴۱). گرچه در برخی مواقع از مفهوم متن می‌توان

جدول ۲- ظروف مینایی شناخته شده که دارای رقم هنرمند است.

شماره	هنرمند	تعداد اثر / تاریخ	مکان نگهداری	تصویر
۱	ابوزید کاشانی	۵ / ۵۸۲ و ۵۸۳ هـ	مجموعه بهرامی، مجموعه اینجوجیان موزه متروپولیتن، موزه بریتانیا، موزه لاکما	رجوع شود به جدول ۱
۲	محمدبن ابوالحسن المقری	۱ / بدون تاریخ	فروخته شده در حراجی ساوتبی (مکان فعلی نامشخص) درگاه اینترنتی: http://www.sothebys.com ^{۱۹}	
۳	ابوطاهر حسین	۱ / بدون تاریخ	دارالاثار العربیه، قاهره (آرشیو تصاویر پروفیسور واتسون)	
۴	برهان کاشانی	۱ / بدون تاریخ	موزه متروپولیتن، درگاه اینترنتی: http://www.metmuseum.org ^{۲۰}	
۵	عبداللطیف	۱ / بدون تاریخ	موزه ملی (آرشیو تصاویر موزه ملی ایران)	

جدول ۲- ظروف مینایی شناخته شده که دارای رقم هنرمند است.

	گالری فریر http://www.asia.si.edu/ ^{۲۱}	۳ / بدون تاریخ	علی بن یوسف	۶
	موزه متروپولیتن. درگاه اینترنتی: http://www.metmuseum.org ^{۲۲}	۱ / بدون تاریخ	قاسم امیرالمومنین	۷
	مجموعه شخصی رب النوع (پوپ، ۱۳۸۷، ۶۷۳)	۱ / بدون تاریخ	فخرالدین	۸
منتشر نشده	موزه آشمولین	۱ / بدون تاریخ	حسین	۹
منتشر نشده	-	۱ / بدون تاریخ	جمال الدین	۱۰

ماخذ: (Watson, 1982, 171; Pancaroglu, 2007, 155; Koss, 2009, 44; Koeppe et al, 2012, 355)؛ پوپ، ۱۳۸۷، ۱۸۰۰-۱۸۰۱، محمد حسن، ۱۳۸۸، ۱۷۴-۱۷۷

۱. ابوزید کاشانی

مینایی است که امروزه در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود و متعلق به تاریخ ۴ محرم سال ۵۸۲ هـ.ق است. آخرین نمونه نیز کاسه زرین فامی است که در تاریخ ۶۱۶ هـ.ق ساخته شده و متعلق به موزه شهرداری^{۲۳} آمستردام است اما - همچنان که واتسون نیز اشاره کرده است - با توجه به فاصله تاریخی میان این دو اثر، نمی‌توان دوره کاری ابوزید را ۳۴ سال دانست، زیرا کاسه مینایی که متعلق به تاریخ ۵۸۲ هـ.ق است، به عنوان کار اول بسیار بی‌نقص است (جدول ۱، شماره ۴) و احتمالاً ابوزید پیش از این اثر، آثار بدون رقم دیگری را نیز خلق کرده است که از آن اطلاعاتی در دست نیست (Blair, 2008, 156; Pancaroglu, 2007, 155). امضاهای پرطول و تفصیل ابوزید نسبت به دیگر سفالگران هم‌عصر وی، حاوی اطلاعات دقیق‌تری درباره مهارت ابوزید در ساخت کاشی‌ها و ظروف مختلف هستند. نام ابوزید را بر کاسه‌های مینایی با عبارت متمایز «قائله و کاتبه بعد ما عمله^{۲۴}» می‌توان مشاهده کرد (Blair, Bloom, 1999, 55).

۲. محمد بن ابوالحسن المقری

پوپ در مقاله‌ای با عنوان "یک سفال دارای امضا متعلق به کاشان^{۲۵}" به معرفی محمد بن ابوالحسن المقری می‌پردازد که

سید شمس‌الدین بن محمد بن ابی زید حسنی کاشانی، از مشهورترین هنرمندان سفال‌گر، کاشی‌کار، نگارگر، خوشنویس و شاعر ایرانی دوره سلجوقی و خوارزمشاهی (اواخر سده ۶- اوایل سده ۷) است (کریمی، ۱۳۷۰، ۵۰۶). از دیدگاه بلر، ابوزید در طی دوره‌های طولانی (۵۸۲ تا ۶۱۶ هـ.ق)، عالی‌ترین سفالینه‌های مینایی و زرین‌فام را پدید آورده‌است و آثارش از متقدم‌ترین نمونه‌های تاریخ‌دار به شمار می‌رود که در تاریخ سفالگری ایران دارای اهمیت بسیار است. دوبیتی‌های سروده خود او را غالباً با خطی نسبتاً خوش و با قلمی به شیوه نسخ شبیه به رقاع با حروف شکسته و کلمات به هم پیوسته و درهم پیچیده با ذکر "لکاتبه" بر آثارش می‌توان مشاهده کرد. وی در طراحی و نقاشی بسیار مهارت داشته است و در مقام یک نگارگر، تزیینات پرکاری را بر روی آثارش به وجود آورده‌است (کریمی، ۱۳۷۰، ۵۰۶)؛ (Blair, 1986, 394). از نظر بهرامی و واتسون، ابوزید تنها هنرمندی است که به دو روش ساخت سفالینه زرین‌فام و مینایی آشنایی کامل داشته‌است. وی گاه یک روش را تنها به کار گرفته و گاه آن دو را با هم ترکیب کرده‌است (Bahrami, 1944, 36; Watson, 1982, 174). یکی از اولین آثاری که امضای ابوزید را بر خود دارد، کاسه‌ای

منسوب می‌داند (پوپ، ۱۳۸۷، ۱۸۰۰).^{۲۷} کاس با سالیایی به روش ترمولومینسانس^{۲۸} روی کاسه گالری فریر با رقم علی ابن یوسف، به این نتیجه دست یافت که تاریخ ساخت آن بعد از قرن سیزدهم نیست (Koss, 2009, 44).

۷. قاسم امیرالمومنین

گهگاه نامی در کتیبه‌ای پدیدار می‌شود. نمونه آن روی کاسه‌ای با نقشمایه‌های نجومی است که اشاره به قاسم امیرالمؤمنین شده است، اما تاکنون هویت شخص مورد اشاره معلوم نشده است. در سفال دیگری که در مجموعه رب‌النوع^{۲۹} قرار دارد، نیز همین نام درج شده است (پوپ، ۱۳۸۷، ۱۸۰۱).

۸. فخرالدین

نویسنده کتیبه سفال مینایی موجود در مجموعه رب‌النوع توسط پوپ، فخرالدین خوانده شده است (پوپ، ۱۳۸۷، ۱۸۰۱).

۹. حسین

حسین کاسه‌ای بدون تاریخ را که در موزه آشولین نگهداری می‌شود، امضا کرده است (زکی، ۱۳۸۸، ۱۷۴).

۱۰. جمال‌الدین

محمد حسن، جمال‌الدین را به عنوان یکی از سازندگان اصلی سفال مینایی در کاشان معرفی می‌کند (زکی، ۱۳۸۸، ۱۷۷). در این بحث، با توجه به رقم‌های مذکور می‌توان اینگونه برداشت کرد که ظروف مینایی توسط صنعتگران فعال در ساخت سفال زرین‌فام در کاشان ساخته شده است (جدول ۲ هنرمندان شماره ۳، ۴، ۱). اما بدلیل اینکه بجز کارهای ابوزید، دیگر سفالینه‌نگاران، تاریخ ساخت را ذکر نکرده‌اند و در زمینه زندگی و فعالیت کاری اکثر آنها نیز اطلاعی در دست نیست، از روی نام این صنعت‌گران نمی‌توان بدرستی محدوده تاریخی مینایی را تخمین زد.

نام خود را با عنوان "من عمل" بر روی کاسه‌ای مینایی قید کرده است (جدول ۲، شکل ۲) (Pope, 1936, 145-146). اما از نظر واتسون، نگارش عبارت «من عمل» شاید بر این اشاره دارد که او سفارش‌دهنده و صاحب ظرف بوده است و نه سفالگر (واتسون، ۱۳۸۲، ۲۵۵). نام وی بر روی کاسه‌ی زرین‌فامی نیز آمده که تاریخ ۶۰۸ روی آن کتابت شده است (Watson, 1982, 171).

۳. ابوطاهر حسین

نام ابوطاهر حسین بر قدحی مینایی در دارالاثار العربیه در قاهره مشاهده می‌شود (جدول ۲، شکل ۳)، با توجه به نوع قلم و براساس طرح‌ها، احتمالاً وی همان شخصی است که نام خود را بر کاسه زرین‌فام بدون تاریخ دیگری نیز نگاشته است. از دیدگاه واتسون، ابوطاهر احتمالاً نخستین شخص شناخته شده فعال در عرصه سفال، از خاندان معروف سفالگر ابوطاهر در کاشان است (Ibid).

۴. برهان کاشانی

نام برهان کاشانی بر قدحی در مجموعه لیمان^{۲۶} آمده است. سطح این اثر کاملاً با ورق طلا تزئین شده است (جدول ۲، شکل ۴) (Koepe et al, 2012, 355).

۵. عبداللطیف

کاسه مینایی رقم‌دار عبداللطیف در موزه ایران باستان نگهداری می‌شود (جدول ۲، شکل ۵) (آرشبو موزه ملی ایران).

۶. علی بن یوسف

نام علی بن یوسف بر کاسه‌ای مینایی بدون تاریخ در گالری فریر مشاهده می‌شود (جدول ۲، شکل ۶) (محمدحسن، ۱۳۸۸، ۱۷۳)؛ (Watson, 1982, 171). پوپ معتقد است که علی بن یوسف، سبک بسیار متمایزی از دیگر سفالگران از خود برجای گذاشته و بر این اساس، حداقل ۳ اثر مینایی دیگر را به وی

نتیجه

باشد، وجود ندارند و یا آثار دیگر آنها که با تکنیک زرین‌فام ایجاد شده نیز بدون تاریخ است.

به‌طور کلی ۵ شیء مینایی با رقم ابوزید تاکنون توسط نگارندگان شناخته شده است. البته ۴ شیء دیگر را نیز به دلیل شباهت در نوع طراحی، قلم‌گیری، موضوعات انتخابی، تنوع رنگی، فرم ظروف و حتی رسم‌الخط می‌توان منسوب به ابوزید دانست. جالب اینجاست که تمامی ظروف مینایی با رقم ابوزید، کاسه هستند. با توجه به اندازه‌های کاسه‌ها در جدول ۱، مشخص می‌شود، قطر دهانه این کاسه‌ها تقریباً در یک اندازه (۲۱ - ۲۲ cm) ساخته شده است. این موضوع می‌تواند حاکی از آن باشد که، این ظروف در یک کارگاه و توسط یک هنرمند که

در صورتی که امضاها و تاریخ‌های ذکر شده در مقاله حاضر درست مورد خوانش قرار گرفته باشند، بازه زمانی تولید سفال مینایی، سال‌های ۶۱۶-۵۷۵ هـ.ق (اواخر عصر سلجوقی و سراسر دوره خوارزمشاهی) را شامل می‌شود. با جمع‌بندی این تاریخ‌ها می‌توان، محدوده زمانی حدود ۴۰ سال را برای اوج تا افول مینایی تاریخ‌دار تعیین کرد.

نکته حائز اهمیت این است که از میان ده اثر دارای تاریخ و رقم مینایی، تنها آثار ابوزید دارای تاریخ هستند و آثار دیگر به تنهایی دارای یکی از موارد تاریخ یا امضا هستند. بنابراین از روی رقم‌ها نمی‌توان محدوده تاریخی مینایی را به طور دقیق معین کرد زیرا اثر شناخته‌شده دیگری که دارای رقم دیگر هنرمندان

دیگر صنعتگران و یا حتی در کارگاهی اختصاصی و دور از چشم رقیبان انجام می‌داده است. علاوه بر این، این موضوع می‌تواند حامل پیامی از سوی استاد بزرگ سفال دوره مینایی؛ ابوزید کاشانی باشد؛ "ابوزید، به گونه‌ای تلاش در ثبت و ماندگاری نام خود به عنوان یک استاد بی‌بدیل در صنعت سفال را داشته است و با نگارش این کتیبه‌ها، تلاش کرده جایگاه ویژه خود در این حرفه را در میان دیگر سفالگران هم‌عصرش در معرض دید مخاطبان خاص خود تا به امروز قرار دهد."

با توجه به نمونه‌های تاریخ‌دار گزارش شده، هنوز جای پرسشی بدون پاسخ باقی‌است که چرا در حالی که زرین‌فام و زیرلعابی، قرن‌ها به حیات خود ادامه دادند، سفال مینایی با تمام جذابیت‌های ظاهری و ویژگی‌های تجملی که داشته، در مدتی کوتاه به یکباره از بین رفته و به گفته ابوالقاسم کاشانی مندرس گشته است؟

احتمالاً ابوزید بوده، ساخته شده‌اند زیرا واژه «عمل» به معنای ساخت نیز در آنها بکار برده شده‌است. بویژه اینکه از نظر زمانی، همگی این ظروف در سال ۵۸۲ و ۵۸۳ ساخته شده و اکثر آنها تاریخ محرم ۵۸۳ را بر خود دارند و معروف به کاسه‌های محرم نیز هستند. در صورت صحت تاریخ‌ها، محرم ۵۸۳، پرکارترین دوره کاری ابوزید بوده است و یا اینکه در این تاریخ، ابوزید مجموعه‌ای سفارشی در رابطه با محرم را سفالینه‌نگاری و کتیبه نگاری کرده است.

با بررسی نمونه‌های مورد پژوهش مشخص شد؛ تأکیدی که ابوزید بر تفکیک انجام مراحل مختلف ساخت، نقاشی، نگارش و سرایش اشعار توسط خود وی را داشته، هیچ یک از دیگر صنعتگران نداشته‌اند. این شیوه کار نشان می‌دهد که، احتمالاً او استادی ماهر در این زمینه بوده و کارهایش را بدون نیاز به

سپاسگزاری

- سپاس فراوان از پروفسور الیور واتسون بخاطر در اختیار قرار دادن مقاله و تصاویر منتشر نشده‌ای از آثار مینایی با رقم ابوزید کاشانی (تصاویر ۲ و ۳ از جدول ۱).

- سپاس فراوان از پروفسور شیلا بلر بخاطر ارسال مقالات:

« Signatures on Works of Islamic Art and Architecture », « A Medieval Persian Builder », « A Brief Biography of Abu Zayd »

- سپاس فراوان از آقای فرهاد خسروی به دلیل خوانش متن برخی کتیبه‌های ناخوانا در سفال‌های مینایی مورد پژوهش.

پی‌نوشت‌ها

Enamel Glaze (Fehérvári, 2000. Bernsted, 2003, 44. Michelsen, (2012), Polychrome Overglaze Painting (Koss et al, 2009, 33

لعاب قلم‌مویی، (کلاگ، ۱۳۵۵، ۱۳۲)

لازم به ذکر است واژه *Mina'i*، امروزه به عنوان یک واژه رایج و شناخته شده در موزه‌های جهان و پژوهش‌های بین‌المللی مورد استفاده قرار می‌گیرد.

7 Indjoudjian Frères collection.

8 Siege Scene Plate .

۹ به دلیل قرار گرفتن تاریخ ۶۴۰ در بخش مرمتی این شی، متصدیان موزه ویکتوریا و آلبرت این تاریخ را غیر قابل استناد اعلام کرده‌اند.

۱۰ رنگ، نمک.

۱۱ احتمالاً اکسید یا کربنات قلع. این ماده به عنوان عامل مات‌کننده در صنعت لعاب‌سازی کاربرد دارد (مسعود، ۱۳۷۶، ۴۸۶).

۱۲ شیشه.

۱۳ کرومیت. [Fe,Mg)(Cr,Al)2O4] اسمیت معتقد است، کرومیت در ساخت رنگ سیاه در دوره مینایی کاربرد داشته‌است (Smith, 2001, 10).

۱۴ اکسید آهن، اکسید دو فر، Fe₂O₃

۱۵ کامبخش‌فرد بر این نظر است که، جهت طلاکاری (زراندود، زرنشان)، ظروف سفالی را در جعبه‌های گلی قرار می‌دادند تا از حرارت مستقیم کوره محفوظ باشد، امروزه این جعبه‌های گلی به کاسه (Caset) معروفند (کامبخش‌فرد،

۱ پاکباز، از نگارگری روی سفال با عنوان سفالینه‌نگاری نام می‌برد (پاکباز، ۱۳۷۹، ۵۵).

2 Fritware, Stonepaste, Stoneware.

3 Documentary Mina'i and Abu-Zaid's Bowls.

۴ آقای عبدالله قوچانی از اساتید کتیبه‌خوانی است که امروزه در موزه‌ها و مجموعه‌های سراسر دنیا به‌ویژه متروپولیتن به خوانش کتیبه‌های روی سفال می‌پردازد. وی در مقاله‌ای با عنوان: "Persian Potters and Their Works: New Discoveries in Mina'i and Luster Ware Production" به معرفی چهار استاد سفالگر مینایی پرداخته که جدیداً خوانش شده‌اند اما طی تماس با استاد قوچانی، متأسفانه به دلیل اینکه مقاله فوق به چاپ نرسیده‌است، دسترسی به این نتایج امکان‌پذیر نبود.

۵ پژوهشگرانی چون فهرواری، برن‌استد و میشلسون، مینایی را واژه فارسی برای معادل انگلیسی Enamel می‌دانند (Fehérvári, 2000, 126; Bernst-), ed., 2003, 44; Michelsen, 2012). ولی گروهی دیگر همچون میسون، ون و پلارد، مینایی را واژه‌ای عربی جایگزین معادل انگلیسی Enamel می‌دانند (Mason, 2004, 131; Wen, Pollard, 2014, 2).

۶ علاوه بر واژه هفت رنگ (کاشانی، ۷۰۰هـ.ق)، تاکنون واژه‌های زیر توسط پژوهشگران، معادل لعاب مینایی استفاده شده است: Polychrome Glaze (Anderson, 1915, 34), Mina'i glaze (Pope, 1936, 144),

مسعود، ابراهیم (۱۳۷۶)، *دائرةالمعارف سرامیک*، انتشارات نوید شیراز، شیراز. واتسون، الیور (۱۳۸۲)، *سفال زرین‌فام ایرانی*، ترجمه شکوه ذاکری، انتشارات سروش، تهران.

Aga-Oglu, M (1946), The Origin of the Term Mina and Its Meanings, *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 5, No. 4, pp. 241-256.

Aga-Oglu, Mehmet(1933), A Mina'i Bowl of the Late Tenth Century, *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, Vol. 62, No. 362, pp 209-212.

Bahrami, Mehdi (1944), A Master-Potter of Kashan, *Transactions of the Oriental Ceramic Society*, No 20, pp. 35-40.

Bernsted, Anne Marie KEBLOW (2003), *Early Islamic Pottery Materials And Techniques*, Archetype, 1ST edition, London.

Blair, S Sheila, Bloom Jonathan M (1999), Signatures on Works of Islamic Art and Architecture, *Damascener Mitteilun-gen*, No 11, pp 49-69.

Blair, S. Sheila (1986), A Medieval Persian Builder, *Journal of the Society of Architectural Historians*, No 45, pp. 389-395.

Blair, Sheila S (2008), A Brief Biography of Abu Zayd, *Muqarnas: An Annual on the Visual Culture of the Islamic World*, XXV, pp. 155-176.

De Lapérouse, Jean-Francois, Stamm, K. and Parry, V (2007), Re-examination and Treatment of Mina'i Ceramics at The Metropolitan Museum of Art, *Glass and Ceramic Conservation 2007, Interim meeting of the ICOM-CC Working Group*, August 27-30, Nova Gorica, Slovenia, pp. 112-119.

Fehérvári, Geza (2000), *Ceramics of the Islamic World*, In the Tareq Rajab Museum, I. B. Tauris.

Grube, Ernst J (1976), *Islamic Pottery of the 8th to the 15th Century in the Keir Collection*, Faber & Faber, London.

Hillenbrand, Robert (1994), *The relationship between book painting and luxury ceramics in 13th-century Iran*, Costa Mesa, Mazda Publishers, Calif.

Holod, Renata (2012), The Freer Mina'i Siegel Plate. A Study on Patronage and Production, *Islamic Art*, No 4, PP 194-219.

Koeppel, Wolfram; Le Corbeiller, Clare; Rieder, William; Truman, Charles (2012), *The Robert Lehman Collection at The Metropolitan Museum of Art*, Volume XV, Decorative Arts, Princeton University Press, Princeton.

Koss, Kerith et al (2009), Analysis of Persian Painted Minai Ware, in Scientific Research on Historic Asian Ceramics, *Proceedings of the Fourth Forbes Symposium at the Freer Gallery of Art*, Washington D.C , PP. 33-47.

Lane, Arthur (1947), *Early Islamic Pottery: Mesopotamia, Egypt and Persia*, Faber & Faber, London.

Mason, Robert. B Tite, M. S (1997), The beginnings of tin-opacification of pottery glazes, *Archaeometry*, Volume 39, Issue 1, PP. 41-58.

Mason, Robert B (2004), *Shine like the Sun: Lustre-Painted and Associated Pottery from the medieval Middle East*, Bibliotheca Iranica, Islamic Art and Architecture.

Michelsen, Leslee (2012), *Telling Tales: Narrative Discourse and Mina'i Pottery*, <http://www.qma.org.qa/en/lohanah/telling-tales-narrative-discourse-and-minai-pottery-1> (Access 24/4/2012)

Pancaroglu, Oya (2007), *Medieval Islamic Ceramics from the*

(۱۳۸۹، ۴۶۶). گواه این مطلب در جواهرنامه نیز وجود دارد. نیشابوری (۵۹۲ق) این جعبه‌ها را غلاف سفالین می‌نامد که دارای سرپوشی سفالی بوده و به منظور قرار دادن در کوره با آتش نرم، سرپوش‌ها را با گل محکم می‌کرده‌اند (جوهری نیشابوری، ۱۳۸۳، ۳۶۲). کاشانی نیز در جای دیگر می‌نویسد: هر ظرفی را قالبی سفالین ساخته در تنور طبخ نهند (کاشانی، ۱۳۸۶، ۳۴۶). ۱۶ کوره ذوب طلا.

۱۷ نشان آن ناپدید گردیده و محوشده. از میان رفته (دهخدا، ۱۳۳۴). ۱۸ ابوزید، توسط محمد حسن (۱۳۸۸، ص ۱۷۷) و فریر (۱۳۷۴، ۲۶۱) ابورفضه نیز خوانده شده است.

19 <http://www.sothebys.com/en/auctions/ecatalogue/2011/arts-of-the-islamic-world-evening-sale-l11229/lot.31.html>.

20 <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/460367?rpp=30&pg=1&ft=mina/27i+basin&pos=1>.

21 http://www.asia.si.edu/collections/edan/object.php?q=fsg_F1937.5.

22 <http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/451379>.

23 Gemeentemuseum.

۲۴ «قائله»: گویش و سرایش اشعار، «کاتبه»: نگارش متن، و «عمله»: ساخت سفال را توسط ابوزید نشان می‌دهد.

25 A Signed Kashan Mina'i Bowl.

26 Robert Lehman.

۲۷ رجوع کنید به (پوپ، ۱۳۸۷): مجموعه ای. اف. پیلسبری (لوح ۶۵۹ ب)، فنجان موزه متروپولیتن (لوح ۶۵۷ الف)، کاسه موزه ویکتوریا و آلبرت (لوح ۶۵۷ ب).

28 TL.

29 Khalil, Elsa and Ayyoub Rabenou: Antiquaires.

فهرست منابع

- بهرستان، شیلا (۱۳۹۱)، جست‌وجوی ابوزید کاشانی میان کتیبه‌ها، پیام بهرامی، مهدی (۱۳۲۷)، صنایع ایران، ظروف سفالین، دانشگاه تهران، تهران. پاکباز، رویین (۱۳۷۹)، نقاشی ایران از دیرباز تا کنون، انتشارات نارستان، تهران. پوپ، آرتور اپهام (۱۳۸۷)، شاهکارهای هنر ایران، جلد چهارم، ترجمه و اقتباس: پرویز ناتل خانلری، انتشارات علمی و فرهنگی، تهران. توحیدی، فائق (۱۳۷۹)، فن و هنر سفالگری، انتشارات سمت، تهران. جوهری نیشابوری، محمدین ابی البرکات (۱۳۸۳)، جواهرنامه نظامی، به کوشش ایرج افشار، انتشارات میراث مکتوب، تهران. دهخدا، علی اکبر (۱۳۳۴)، لغت نامه (بخش سوم)، انتشارات دانشگاه تهران، تهران. فریر، ر. دلبلیو (۱۳۷۴)، هنرهای ایران، ترجمه: پرویز مرزبان، انتشارات فرزاد روز، تهران. کاشانی، ابوالقاسم عبدالله (۱۳۸۶)، عرایس الجواهر و نفایس الاطایب، بکوشش ایرج افشار، نشر المعی، تهران. کامبخش فرد، سیف ... (۱۳۸۹)، سفال و سفالگری در ایران از ابتدای نوسنگی تا دوران معاصر، انتشارات ققنوس، تهران. کریمی، فاطمه و کیانی، محمد یوسف (۱۳۶۴)، هنر سفالگری دوره اسلامی ایران، ارشاد اسلامی، تهران. کریمی، فاطمه (۱۳۷۰)، دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، زیر نظر کاظم موسوی بجنوردی، جلد ۷، مرکز دائرةالمعارف بزرگ اسلامی، تهران. کلاگ، جی (۱۳۵۵)، سیری در صنایع دستی ایران، ترجمه حمید عنایت، انتشارات بانک ملی، تهران. گروه، ج. ارنست (۱۳۸۴)، سفال‌های اسلامی، گردآوری: ناصر خلیلی، ترجمه فرناز حائری، جلد ۷، کتابخانه ملی ایران، تهران. زکی. محمد حسن (۱۳۸۸)، هنر در روزگار اسلامی ایران، ترجمه محمد ابراهیم اقلیدی، انتشارات صدای معاصر، تهران.

tolia, Costa Mesa, Mazda Publisher, PP. 169-180, Calif.

Wen, Rui. Pollard, Mark (2014), The pigments applied on the Mina'i wares and the correlation with Chinese blue-and-white porcelain, *Archaeometry*, doi:10.1111/arc.12143.

Wiet, Gaston (1933), *L'Exposition persane de 1931*, l'Institut français d'archéologie orientale, Publications du Musée arabe du Caire.

منابع تصاویر

<http://www.metmuseum.org/collection/the-collection-online/search/460367/> (تاریخ دسترسی: 3 سپتامبر، 2014)

<http://shangriilahawaii.org/Islamic-Art-at-Shangri-La/Search-The-Collection> (2014) (تاریخ دسترسی، 3 سپتامبر،

<http://topkapisarayi.gov.tr/en/collection?page=1> (تاریخ دسترسی، 3 سپتامبر، 2014)

Harvey B. Plotnick Collection, Yale University Press, Chicago, New Haven.

Pope, Arthur Upham (1936), A Signed Kashan Mina'i Bowl, *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, Vol. 69, No. 403, PP. 144-147.

Pope, Arthur Upham (1938), *A survey of Persian art from prehistoric times to the present*, Oxford University Press, London and New York.

Smith, Dylan (2001), Considering the colors of minai ware, *Met Objectives*, Vol 3, No 1, PP. 9-12.

Unknown Author: Anderson Galleries, Inc (1915), *A collection of ancient Chinese and Persian porcelain and pottery*, Anderson Auction Company, New York.

Watson, Oliver (1982), *Documentary Mina'i and Abu Zaid's Bowls*, in ed. R. Hillenbrand, *Art of the Saljuqs in Iran and Ana-*